

ТАМ, ДЕ БУЛА ЮНІСТЬ

*Там, де літо
Ще все триває пахощами липня
І квітне невечірній день дитинства.
Євген Маланюк*

Є такі речі — ніби воно й дрібниця й некоштовне, а ти все виймаєш його з шухляди, все дивишся і не хочеш одвести очей. Чому? Бо колись його">Для Маланюка то чорноморський наш степ.

Там свист херсонського простору,

Там вітер з кришталевих хвиль.

Рильський відчував "степів могутній запах і кобця з перепілкою у лапах", коли писав про чумаків.

Акварелею або пастелею наш гарячий степ не так легко віддати. Може, краще олійними фарбами. Сергій Васильківський умів показати гаряче сухе повітря, випалену сонцем землю. Фарби не яскраві. Далечінь не ясна. І десь там, за нею, майбутній поет якимось десятим почуттям міг уловити подих середземноморських культур, а ближче до своєї доби, може, тупотіння страшної великої орди.

У цю саму степову далечінь задивлявся недалеко від наших околиць, один учитель гімназії. Гімназія була в Златополі; восени і весною — болото, глибини якого і Гоголь не в силі описати. Залізниця? Яка там залізниця! Зі світом зв'язує балагула, якісь неможливі шкапи, візник зі сторінок Шолом-Алейхема. А учитель дивився в степ, і щось угледів, і потім показав нам красу середземноморських культур. Учитель забутої гімназії в степу звався Микола Зеров.

І недалеко, у великому селі Глудосах, росли завзяті хлопці. В революційні роки вони перші зформують військові загони. Серед них міцний і завзятий Фотій Мелешко.

Яка ж земля викохала Маланюка?

Це той край колишніх вольностей Війська Запорозького, де він впритул підходить до Київщини. На одному боці Синюхи Херсонщина — Архангород, офіційно Ново-Архангельське, де родився Маланюк. Це західня межа степового простору над Чорним морем. Через річку вже містечко Торговиця — Київщина. Степовий край колишніх запорожців — хоч як це дивно — відрізняв себе чи то географічне, чи то психологічно від Київської землі. Дід Євгена називав людей з сусідньої Торговиці, з Київщини — "польщаками".

Історії тут багато, переважно давньої і не писаної. "За байраком байрак, а там степ та могила". Багато історії в цих могилах, ще не розкопаної.

В кінці 19 століття Херсонська губернія вже була виразно українською землею, хоча ще якихось сто років перед тим на одібраних у запорожців землях петербурзька імперія поселила різних людей. Сюди навезено сербів, хорватів, болгар, греків, волохів. Але освоїли цей край, цей вихід до Чорного моря українські переселенці. У назвах селищ ви чуєте, звідки прийшли ці люди. Ново-Українка, Ново-Миргород, Ново-Полтавка. І, вже затоплені українським морем, нагадують про татар, про Орду інші назви: Ташлик, Аджамка, Сугаклей.

Були ще в цьому українському морі острівці хліборобів-поселенців німецьких, московських і єврейських. З ними жили по-сусідському, але не змішувалися; психологічні і національні межі існували спокійно і природно.

Кажуть, що в розвитку цієї Степової України було багато подібного до Північної Америки. Кріпаччина була тут недовго, край новий, заселили його люди, що шукали волі. На цій землі колись були запорозькі паланки, зимовники — господарська база, що давала збіжжя і худобу для Січі. Поруч селянських господарств були великі маєтки. Це не були магнати старих українських земель, поляків було мало. Землі колишніх офіцерів попереходили вже в інші руки, навіть не дворянські.

Тут були і "военніе поселения", петербурзький витвір, ідея Аракчєєва — військові колгоспи. Через кілька десятків років після їхньої ліквідації не можна було знайти й сліду їхнього — ні в звичаях наших людей, ні в хліборобському господарюванні.

У Ново-Архангельському в масивних кам'яних будівлях колишніх військових поселень нові люди робили нове діло. Тут батько Євгена Филімон Маланюк організував добрі театральні виставки, а напередодні революції був ініціатором відкриття гімназії.

Филімон Маланюк був активним сільським інтелігентом того часу. Важко втиснути людину такого стилю в теперішні стандарти, коли середня і вища освіта надзвичайно поширилися скрізь, їх було чимало тоді, таких інтелігентів без університетських і навіть гімназичних дипломів. Самоосвітою вони поширювали свої духовні горизонти далеко за межі своїх провінціальних міст і містечок. На їхніх полицях добрі стояли книги, дбайливо зібрані. Це серед батькових книжок юнак Євген знайшов празьке видання *Кобзаря* і навіть переклад книги де-Кюстіна про Росію часів Миколи I, твір, де чужоземець цей аж ніяк не пошанував велику імперію.

Батько Євгена — людина мало практична в справах матеріальних — був гарячий і завзятий у тому, що тепер називаємо культурно-освітньою роботою. Він дописував до різних газет. Я пам'ятаю його дописи в місцевій ліберальній газеті *Голос Юга*, яку видавав ліберал поміщик Д. С. Горшков. Ці дописи з Ново-Архангельського були підписані Ем-Юк. Тонкі риси його обличчя були пошкоджені слідами віспи. Я помітив, що здебільшого цей дефект не впливає на оптимізм і життєву напругу пошкоджених. До речі, згадую академіка Михайла Єлисейовича Слабченка, цього блискучого і вулканічного одесита. Він був дуже, дуже рябий. Але яке радісне й одверте сприймання життя і людей. Так само і батько Маланюк був невгамовний, непосидючий, одкритий для людей і радісний.

Матір Євгенову, її фізичний образ застує нам Маланюків "липень", де він просто, як син, як осиротілий юнак, розказав нам про смерть матері в гарячий літній день. Може, хай вона так і зостанеться в нашій пам'яті — мати-страдниця, квота жінка під тягарем тілесних болів, що відійшла з цього світу тоді, коли природа була в розцвіті літньої плодючості, а син тільки набирився сил для далекої, плодючої життєвої дороги.

Мені Євген якось писав: "І от бачу батьків... бачу маму мою, передчасно зігнуту, з обличчям святої, сухітницю..."

Вважаю дуже цінним шматком і мого власного (не тільки Євгенового) дитинства розмови, що їх я дитиною чув. Розмовляли між собою моя мати і Ганна Трохимівна Різниченко про Євгенову маму. Слів не пам'ятаю, пам'ятаю теплоту, симпатію жінок до жінки-матері, жінки-дружини. Не пересуди, не перемивання кісточок, а тиха, душевна ніби пісня в два голоси про інше жіноче життя, близьке, зрозуміле, і нелегке.

Минає дитинство, і час уже до школи.

Ранньої осені 1906 року батько привіз малого Євгена до Єлисавету, до реальної школи. Перед початком науки мої батьки і батьки Євгена одвели нас до близької Гречеської церкви (сто років тому заснували її греки, але тепер вже греків не було —розсмокталися), відслужили молебень і теплого вересневого ранку повели нас до науки. На обстрижених головах з'явилася форменна фуражка. На моїй синя з білим кантом і з гербом — серед срібних листочків ЕКГ — Єлисаветградська клясична гімназія. У Євгена, що тоді став реалістом Женею Маланюком, — жовтий кант і герб ЕЗРУ — Єлисаветградське земське реальне училище.

Для Євгена почалися вісім років життя і науки в Єлисаветі. Дев'ять місяців у році на "квартирі" столовником.

Жилося Євгенові скромно, але в родині. Думаю, що атмосфера родини, навіть чужої, більше давала для духовного росту, ніж казарми теперішніх гуртожитків або університетських кампусів. Якийсь час це була родина Різниченків.

Різниченки живуть у кінці Бикової вулиці. Далі місто вже втрачає свої контури, далі цегельня Бардаха, сад пивовара Лайера. Ще трохи на гору — і вже пахне степом. Тут прошу зупинитися. Тут Озерна Балка. Ви знаєте добре, що нема степу без балок і без байраків. Але не тільки це. У цій Озерній Балці підростав молодший реалістик, якого ми не знали. Він був тоді малий. Його звали Юрій Яновський. Він теж набирився чогось на цій чорноморській землі.

Була ще одна "квартира" в Жені Маланюка. Теж на Биковій, зовсім близько Бикового цвинтаря, в родині його хрищеного батька-вчителя Кузнецова. Невеликий будинок, так званий "парадний хід", або вхідні двері з вулиці, малюсінька "передня", ну й обов'язкова "зала" (не українізуйте, так і вимовлялося — зала). Плетені спинки віденських гнутих стільців і диванчик, теж гнутий і плетений. Взимку тут не дуже тепло. Це на горі, а з Сугаклею вітер скажений, і дрова в Єлисаветі дорогі.

І в цій родині є діти. Живе тут за тюлевими фіранками і ходить до гімназії Галя Кузнецова, великі очі, кавказький профіль, хто з нас, юнаків, не думав про неї? Це були старомодні мрії, не сьогоднішній секс. Неясні почуття грядущих тілесних і душевних завірюх, на споді свідомости потяг, мовчазний і ще несміливий, до таємничого, могутнього вічно жіночого.

Кілька кроків від Кузнецових, на цвинтарі, скромному, майже бідному — могила рідної сестри Тобілевичів, артистки великого сценічного чару, що вмерла молодою, Садовської-Барілотті. На скромному пам'ятнику ім'я і один рядок "Не щебече соловейко".

Крім тихої Бикової, крім далекої піщаної Кущівки, цей Єлисавет-Єлисаветград мав у собі багато неповітового. Для 80 тисяч мешканців дві щоденних газети, десяток великих парових млинів, завод Ельворті з двома тисячами робітників, велику торгівлю — центр багатой округи.

Ну й тут, звичайно, напрошується наш плаксивий, заяложений трафарет: зрусифіковане українське місто.

Справді — трохи чиновників, суд, адвокати, євреї-комерсанти, так би мовити, загальноросійське воно.

Але тут починається "але".

Це тут Ніщинський, учитель Духовного училища, вперше поставив свої "Вечорниці", і тоді в хорі співало багато юнкерів Єлисаветградського юнкерського училища, серед них і син Варфоломія Шевченка, приятеля Тарасового. Тут секретар повітової поліції Іван Тобілевич виріс на драматурга Карпенка-Карого. Тут вирости Кропивницький, Саксаган-ський, Садовський. Тут скінчив гімназію Винниченко. Тут після заслання жив і працював для людей лікар-чоловіко-любець Опанас Іванович Михалевич, член "Старої київської громади".

Маланюк не брав участі в аматорських українських виставах, він не носив вишиваної сорочки. За його часів у реальній школі не було таємних українських гуртків. Але була Україна. Вона була в традиціях українських родин. Навколо була природа, віковий хід якої так прекрасно відбивався в наших християнських святах.

Чорноморський степ підходив аж до центру цього міста, ступаючи владно через не знищені всеросійською нівеляцією околиці — Мотузьянку, Балку, Забалку, Кузні, Закузнями, Чечору.

На кожному кроці, хоч ми і не помічали, виблискували прояви нашої вікової культури у психіці й щоденному побуті людей. Без організаційних форм діяла внутрішня сила яскравих людей. Оглядаючись на нашу молодість, ми вдячно згадуємо їх. Василь Іванович Харцієв, улюблений учень Потєбні був директором однієї з комерційних шкіл, людина глибокої культури. Федос Сафонович Козачинський, вихованець петербурзької Академії художеств, був учителем малювання і радив Євгенові вчитися малярства. Талановита була з Козачинського людина, але родинні клопоти примусили осісти на провінції учителем.

Стоїть перед моїми очима реаліст Женя, вже тоді широкоплечий і високий. Форменна фуражка обов'язково прим'ята. Ну який же шануючий себе молодий чоловік носитиме фуражку з обручем усередині. Обруч виймається відразу, після купівлі. Книжки до школи не можна носити в ремінцях, навіть копи це груба *Фізика* Краєвича. Просто треба нести недбало в руш, а то й за пояс добре заткнути,

У той далекий час клубів для молоді не було. Проте можна було вийти на Дворцовеу вулицю. Після лекцій чомусь ніхто не поспішав додому, хібащо завзяті зубрила і холодні люди без серця. Після довгих вагань можна підійти до гімназистки і з виглядом досвідченого Дон Жуана провести й аж до хвіртки додому,

Та хто ж не був Дон Жуаном у шістнадцять років? Але лякатися не треба. Ось уривок з одного Євгенового листа до мене: "Я згадував про К... Його сестра була бліда і довгонога, себто цибата, але це не перешкаджало мені щоденно — через Ганю — передавати їй полум'яні любовні листи. Що значить літературна сверблячка! — бож цілком абстрактна. Ніколи не те що не поцілувалися, а й не доторкнулися навіть поглядами як слід. Це було якесь безуміє стерилізованого платонізму. Раз пише, пам'ятаю, під час іспитів, у неї біля ганку, ми їли з нею, зриваючи, черешні і, здається, обоє мліли..."

Ніби небагато. Але — Дворцова! Скільки в тому імені. Років тридцять перед нашою молодістю цією самою Дворцовою, так само заглядаючи в чийсь очі, гуляв гарний блакитноокий Фаня Тобіпевич, згодом Опанас Саксаган-ський. Якийсь десяток років перед нами тою ж Дворцовою пливла гарна гімназистка Льоля Балановська, з фіялковими очима і мелодійним голосом, згодом примадонна Київської опери і московського "Большого театра".

Ще добре місце для молодих був "Казьонний сад", його поетичні алеї, столітній дуб, лотьомкінських часів дуб.

Коли ж настають канікули — на три гарячих літніх місяців додому, до Ново-Архангельського. Синюха, скелі, степ.

Приходить 1914 рік, війна, російська армія, фронт, українська армія, і в листопаді 1920 року той день, коли

*Степ тремтів від залізного зойку війни.
Степ стогнав. Гомін лунко котився гонами.
Воскресали так тяжко пророчі сни,
І на Захід ридати вагони.*

От і чужина. І на цій чужині творчо вибухає те, чим наснажила Євгена його Степова Україна, вся Україна, земля і люди, предки і сучасники.

А юність зосталася там, вдома. І от ми з вами наче пройшли тихою зеленою вуличкою. Ми побачили дерев'яні ворота і фіртку. Дзвоника нема, і ми постукали клямкою. Якийсь м'який жіночий голос сказав нам "Заходьте". І ми зайшли. Ми зайшли у наше минуле. Ми побули там. І з нами був такий високий юнак — реаліст Женя Маланюк.